

Ez a levélváltás hív bizonyítéka annak, hogy a XIX. század első felében tapasztalt „meghidegülés” tüneteit az egyházvezetés érzékelte és úgy világi, mint papi részről intézkedést fogantatosított az elhidegült lelkek melengetésére.

SIMÉN DOMOKOS

ERDÉLYI PARTIKULÁK ÉS PARTIKULISTÁK*

A modern pedagógiai rendszer az őst, az elődjét a partikula, a partikuláris iskolarendszerben találja meg. Az általános elképzelés úgy tartja, hogy a partikulát, mint iskolarendszert a 16-17. század hozta létre, a protestáns egyházak a sajátjuknak tartják, holott ezek a katolikus középkorból is ismeretesek azonos névvel. A kis és falusi, a nem teljes képzettséget adó iskolákat nevezzük partikuláris iskoláknak. A főbb iskoláknak történetét az arra érdemesek megírták, a partikuláris iskolák sokaságának története jórészt homályban maradt.

Igaz, hogy a reformáció jellegzetes iskolatípusává vált, a helyi adottságok és az oskolamesterek egyéni tehetsége és tevékenysége szerint, mert a tanítás tartalma megújult, új rendszert hozott.

A reformációval újjászülető partikuláris iskolákban kialakultak az iskolák fokozatai. Így voltak minden felekezetben:

1) Anyaiskolák, a legfelsőbb fokúak, mint az evangélikusoknál Brassó, Szeben, Eperjes, Lócse; a reformátusoknál Sárospatak, Nagyvárad, Debrecen, Nagybánya, Pápa, Kolozsvár, Marosvásárhely; az unitáriusoknál Gyulafehérvár, Kolozsvár; a katolikusoknál a leghíresebb a gyulafehérvári nagy hagyományú és a kolozsvári „főiskolák”.

2) A középjellegű iskolákat nem kívánom mind felsorolni, csupán a legkisebb felekezet, az unitáriusok iskoláit kívánom megemlíteni: Torda, Torockó megmaradt, később alakult a székelykeresztúri, elenyésztek: Hídvégen a Mikó Ferenc létesítette iskola, a Szenterszében a szombatossággal megszüntetett, Dés, Kolozsvár, Radnót stb.

3) A kisebb helységekhez kötődő falusi iskolák a legalsóbb fokozattal mindenütt működtek.

Kialakult a képzés rendje, ennek alapja a tagozatok nélküli iskolák, melyben egy kialakult tanterv, tananyag és módszer szerint tanítottak iskolatípusok szerint különböző szintekig. A magasabb szintű iskolákból verbuválódott az alsóbb iskolák „tantestülete”. Ezek a következő típusba sorolhatók:

1) A növendéktanítótság a magasabb szintű anyaiskolák valamelyik szintjét elvégzett, vagy a külföldi akadémiákra menni szándékozó növendékek közül 2-3 évre kiment ifjából toborzódott.

* Elhangzott Csíkszeredában a Magyar Pedagógusok Szövetsége által rendezett tudományos ülészakon

2) A rektorok vagy oskolamesterek az iskolák vezetői voltak, nagyobb felelősséggel, bővebb jövedelemmel és állandóbb alkalmazással.

3) A preceptorság vagy collaborátorság az alacsonyabb szintű végzettségű növendékek közül került ki, rektorkisegítők voltak. Ez egyfajta gyakorlat volt úgy a világi, mint az egyházi pályákat illetően. Felkészítésük egyforma tanterv, tananyag és módszer szerint történt, melyet a tanítás alkalmával tovább adtak. Ideiglenes munkájuk után visszamehettek az anyaiskolába, vagy külföldön folytathatták tanulmányaikat.

A szegényebb sorsú, kisebb falvakban a pap volt a rektor-preceptor is, az adott község anyagi lehetősége szabta meg a jövedelmet (lásd a díjleveleket és a coquia-sorkoszt gyakorlatát.) A partikuláris iskolák színvonala, az egységes tananyag-módszer stb. ellenére, nem volt egyforma, mert a rektor-preceptor képzettségétől, egyéniségétől, igényes voltától függött. Ennek ellenére a legkisebb faluban is megtanították írni, olvasni és számolni a növendékeket (pl. Lokod). Úgy tapasztaltuk vizsgálódásaink során, hogy egy-egy igényes és lelkes rektor az általános szintnél a légmagasabbra is fel tudta emelni iskoláját (Kis- vagy Magyarsároson 1798-1858 közt mesterek voltak Biró Mózes, Czike András és id. Kisgyörgy József, kiknek iskolájukba 31 fiú és 25 lány, összesen 56 növendék is járt, köztük medgyesi szász és ortodox papnak készülő gyermek is, a legmagasabb szintig, a sintaxisig is tanítottak kiváló eredménnyel.) A szegényebb sorsban élők mellékfoglalkozást is kellett vállalniuk, fuvaroztak, falusi jegyzőséget vállaltak stb.

A vizsgálati jegyzőkönyvek tanúsága szerint a legtöbb fegyelmi ügy a feljegyzések szerint a tanítók ellen íródott. Nem voltak szakképzett tanítók, túl fiatalok voltak a hivatásukhoz és a legtöbbben csak átmeneti, pénzgyűjtő időknek és pályának tekintették helyzetüket.

A fejedelmi korban és később is a partikuláris anyaiskolák mértéke Kolozsvár, Debrecen, Nagyenyed és Gyulafehérvár volt. Innen kerültek ki többségükben a patrónusok és a főnemesek gyermekeit tanító házi vagy udvari mesterek is. Dr. Dankó Imre debreceni professzor szerint a tömegben élt szegény unitárius székely közösség őrizte meg - kevés kivétellel - a maga ősi formájában és eredetében a 19. sz. közepéig a partikuláris iskolarendszert. Mivel a partikuláris iskolák egyik fő jellemvonása volt, hogy azonosultak jóbanrosszban az őket létrehozó és fenntartó-működtető közösséggel, a fellelhető forrásanyag pedagógia-történeti, néprajzi, művelődéstörténeti és vallástörténeti szempontból több figyelmet érdemelne.

A 17-18. századfordulón még több partikulában a latin iskola vagy gimnázium 1-2 osztálya, szintje is működött. A 18. században lassan elkülönült a vidéki iskolák rendje az előbbiektől és a 40-es években már „népiskola” nevet kapott (Küküllődombó), nagyobb létszámú növendékekkel.

A partikuláris iskolában a tanítók és a papok egyenlő képzést kaptak a filozófiai fokozat elvégzéséig, ezzel a fokozattal bárki iskolamester lehetett. A fejedelmi kor véres, ritkító csapásai „kigyomlázták” a papokat és a tanítókat annyira, hogy Bethlen Gábor a református és unitárius papoknak Háromszéken felekezeti nélküli szimbiózist engedélyezett, az 1606-os kolozsvári unitárius zsinat úgy határozott, hogy ha valamelyik mester alkalmasnak látszik a papi

hivatalra, a felsőség „rendelje” meg, hogy a prédikáció készítésben gyakorolja magát és aztán levizsgálva papi szolgálatra is alkalmas lesz. Régi gyakorlat volt, hogy az iskolamestereknek az egyházközségben prédikálniuk kellett, amit az anyaiskolából kimenne az ünnepi légációkon gyakoroltak. A lelkész hiányában büntetés terhe mellett mindenkor istentiszteletet kellett végezzen. Kivételes esetekben, névvel megnevezve, egyes kivételes mestereknek palástviselési joguk is volt (Bölon, Dombó stb.)

1817-ből ismerünk egy iskolamesteri instrukciót, mely a régi kialakult partikuláris iskolarendszert rögzítette a mesterek számára feladatokkal, tanácsokkal, követelményekkel, különös tekintettel a tananyag tanfolyam- vagy osztályok szerinti beosztására, az évnyitó és az évzáró körüli teendőkre. A tanító alapkötelességét megfogalmazta: „Szorgalmasan és értelmesen tanítson, s mindent tegyen meg amit a gyermekeknek jó nevelésére szükségesnek ítél.” Osztályokra tagolja a tananyagot a következők szerint: sillabizánsok és olvasók, deklinisták, komparisták, conjungisták, etimológisták, szintaxisták, külön meghatározva a tananyagot.

Partikuláris iskolások voltak többek közt Bogáti Fazekas Miklós, a költő (szül. 1548-ban), az első magyar teljes zsoltárfordító; Kénosi Tózsér János történész (szül. 1708); Szabó Sámuel (szül. 1756); Böloni Farkas Sándor (1795-ben szül.); Brassai Sámuel az utolsó magyar polihisztor (szül. 1797 vagy 1800-ban); Kriza János a Vadrózsa gyűjtője (szül. 1812); és hogy a vármegyénkből is említsek egy elfelejtett író, Jánosfalvi Sándor István, ki az 1848-as forradalom után a vármegyénk első politikai foglya volt.

A partikulárból kikerült tanítók nagymértékben kötődtek a néphez, a népelethez és természetes módon azonosultak a néppel. Tudatosan fordultak felé, mert benne éltek, ezért természetes módon meghihlette őket a népi kultúra, a hagyományok, a szokások, a népköltészet. Sokuknak gyűjtése nyomtatásban is megjelent, másoké az örökösöknél fekszik el ismeretlenül, ha tűzgyűjtőnek el nem használták, felfedezésre vár a maradék gyökértudatunk erősítése végett.

Érdekes lenne pedagógiatörténet szempontjából annak a vizsgálata, hogy miként és milyen változásokon ment át a partikuláris iskola és a partikulák a népiskolába és a néptanítók változó időszakába, a modern pedagógiai rendszer kezdeti, megújító korszakába, mikor a tanító óvodát, olvasókört, faoltó iskolát, faültetést, többszólamú énekkart, népszínmű rendezést, mérsékleti egyletet (pálinkát nem ittak a tagjai), karácsonyi kántálást szerveztek a tanítás és az egyházi szolgálaton kívül.

A partikuláris iskolák és a partikulák nem csak az erdélyi közép- és felső osztályok kinevelését, hanem a népszolgálatot is segítették. Ők voltak az erdélyi művelődés hordozói is.

* Ez a dolgozat a Vallási Néprajz VI. kötete (Debrecen, 1994.) dr. Dankó Imre tanulmánya forrásanyagának felhasználásával (273. lap s köv.), valamint az 1817. jan. 4-9. Főtanácsi végzések 67. pontja, valamint a köri esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyvek feljegyzései és más anyagok alapján készült.

EGYSZEMÉLYES RENESZÁNSZ

Körkérdéssel kellene kezdeni, legalábbis a közelben élő, elérhető „atya-fiakhoz”: hogy honnan veszik ilyen vagy olyan (pontos-pontatlan) adataikat? Nem akármilyen kiválóságról van szó. *Bogáti Fazekas Miklós* vala az ő becsületes neve - iskolamester, pap, igazgató, hitszónok lehetett ilyen nevű nem is egy. Viszont az a művelt polihisztor, akiről ezúttal szólni szeretnék, nem csupán a bibliai zsoltárok első verses fordítását hagyta ránk, hanem ő lehetett - ő volt az első igazi erdélyi poéta, mi több: a legjelentősebb magyar szavú lírikus Balassi Bálint előtt.

Még a hatvanas évek elején rábukkanhatott, aki kereste, az Akadémiai Kiadónak (Klaniczay Tibor szerkesztésében megjelent) *A magyar irodalom történetében*. Pirnát Antal szerint ismereteink homályosak és ellentmondások Bogáti Fazekas Miklós életéről és munkásságáról, s már itt olvasható a feltevés, miszerint két Bogáti Fazekas Miklós író létezett. Azóta sem oszlott el egészen - főleg életéről a homály. Szaporodtak a változatok, a találgatások arról, hogy a XVI. század közepén (1548-ban valószínűleg Tordán) született Bogáti Fazekas Miklós lehet-e egyszerre annyi minden és annyifelé: dési iskolamester, a tordai unitárius iskola első igazgatója, lelkész Szentdemeteren, s ismét Tordán, aztán a kolozsvári „fényes nagy scholának” igazgatója. Vallási meggyőződése miatt Baranyába menekül (Szinyei szerint - Magyar Irók, I. kötet - előbb Szolnok-Dobokába); a pécsi unitárius központnak és szabad szellemnek köszönhetően készül el három vallásos tárgyú műve, verses parafrázisa, hogy aztán Homoródszentpálon vállaljon udvari papi állást, végül visszaköltözvén Kolozsvárra prédikátor legyen, és saját hittársai, az unitárius egyház hivatalos vezetői, élen a püspökkel, hallgattassák el a radikális lelkész. Végleg? Akkor ugyanis, 1592-ben - évszázadokra - eltűnik, a neve... Számomra a legrokonszenvesebb („Ecce poeta: egy igazi költő lép elénk a messi múltból”) és a leghitelesebb Bogáti-kép Dán Róbert kutató-értelmező munkájának köszönhető, aki az unitárius lelkész megtett életútját és szellemi kibontakozását, a maga korában egyedülálló teljesítményét a hitújító és példakép Dávid Ferenc sorsának 1579-ben bekövetkezett tragikus fordulatával hozza összefüggésbe. Szerinte Bogáti Fazekas Miklós valószínűleg 1592 nyarán halt meg. De akkor mit kezdünk azzal a versével, melynek záróstrófája alapján 1598-ban még élt, vagy az újabb feltevésekkel, hogy megérte a századfordulót, sőt 1607-ig is kihúzhatta? (Múzsák fellegvára, Kriterion, 1977.)

Egyelőre elégedjünk meg annyival, hogy kora legműveltebb elméje volt, akiben szerencsésen megfért a hagyományokkal szakító teológus és a hagyományokra építő költő. A régi magyar irodalom elképzelhetetlen nélküle - jöllehet Féja Géza *Régi Magyarság* című irodalomtörténetében meg sem említetik a neve; s a sok történeti összegező munka, szakmai vállalkozás közül